

Олексій ЧЕХ,

студент ДВНЗ «Київський національний економічний університет
ім. Вадима Гетьмана»

ПОШТОВХ ДО ПОЧАТКУ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ-ЕКОНОМІСТІВ: ДЖЕРЕЛА МОТИВАЦІЇ ТА НАПРЯМИ УСУНЕННЯ ПЕРЕШКОД

Стаття присвячена питанням виявлення у студентів економічного університету мотивації до початку власної наукової діяльності. Автор пропонує шляхи підвищення мотивації у студентів за рахунок вдосконалення співпраці між студентами та їхніми науковими керівниками, а також формулює принципи роботи наукових гуртків задля досягнення зазначеної мети.

Ключові слова: мотивація, студент, наукова діяльність.

У часи, коли від економістів очікують нових, кардинальних та істотних змін у житті країни чи навіть людства, надзвичайно важливим для молоді української держави є формування нового покоління науковців з кардинально іншим типом мислення та сприйняття сучасної дійсності, більш вільних у власному творчому пошуку, яке матиме змогу такі зміни забезпечувати та здійснювати, перетворити Україну з індустріальної у країну з інноваційно орієнтованою економікою. До того ж нова плеяда науковців має інше ставлення до життя, інші внутрішні мотиви поведінки, ніж покоління, виховане за часів СРСР, а отже, система мотивації розвитку наукової творчості молоді, яка створюється у вітчизняних університетах, має бути орієнтована на новий тип молодого науковця й пропонувати йому принципово нову систему стимулів, враховувати його особливу систему норм та цінностей, а також зрушення у ціннісній орієнтації соціальної культури сучасного українського суспільства. На заваді цьому стоять різні чинники (які ми розглядатимемо в цій роботі), що так чи інакше стримують залучення студентів старших курсів економічних університетів до цілеспрямованих занять науковою діяльністю та негативно впливає на її ефективність.

Існуюча система залучення студентів-економістів до наукової діяльності є недосконалою. За такої системи використовуються, як правило, давно відомі наукові результати та розробки з мінімальними власними доповненнями. Не можна сказати, що студенти-економісти не займаються науковою діяльністю, адже у ВНЗ існують окремі товариства та гуртки, що досліджують явища, процеси та

проблеми економічного характеру, щорічно тільки на внутрішньоуніверситетських конференціях презентуються тисячі наукових доповідей, а на всеукраїнських та міжнародних конференціях сотні студентів презентують результати своїх досліджень. Однак, на жаль, основний стимул для такої активності для більшості студентів – це отримання високих залікових балів з певної дисципліни. Натомість існуючі стимули наукової студентської роботи не призводять до появи дійсно революційних наукових розробок в економічній сфері. З огляду на зазначене, ми поставили за мету дослідити природу мотивації наукової студентської роботи на основі проведення анкетування серед студентів економічного ВНЗ, а також порівняти отримані результати із закордонним досвідом та напрацюваннями базових мотиваційних концепцій. У результаті буде запропоновано шляхи формування та підкріплення у студентів прагнення свідомо займатися науковими дослідженнями. Важливо, що такі заходи будуть враховувати особистий досвід автора як активного учасника наукової студентської роботи в університеті і враховуватимуть особливості мотивування до занять наукою саме тих студентів, які дійсно цього прагнуть.

Наукова проблематика цього питання полягає в тому, що потребують уточнення напрями мотивації до наукової діяльності саме студентів-економістів, адже існуючі в теорії заходи не можуть бути просто перенесені на інший об'єкт без застосування оригінальних підходів. Крім того, варто наголосити на недостатньому рівні теоретико-методологічного забезпечення питань мотивації саме студентів до наукового пошуку в університетах, багато з яких в Україні на сьогодні перебувають на етапі трансформації у повноцінні науково-дослідні центри, для успішної діяльності яких важлива активна участь наукової студентської молоді.

Окремі теоретичні питання мотивації до наукової діяльності досліджені в працях Е. П. Ільїна. Крім того, у дослідженні мотивації наукової діяльності молоді варто також враховувати дослідження, присвячені розвитку креативного потенціалу організації, а саме: праці Ч. Хенді, П. Кука, Г. Іквела, С. Ісаксена, Т. Емабайл, оскільки саме в них сформовано основні засади формування творчого середовища організації, що є важливим і для розвитку університетської науки.

За даними Е. П. Ільїна (2000 р.), бажання займатися науковою діяльністю мотивоване такими причинами [3, с. 2]:

- прагнення до пізнання і сприйняття нового, невідомого (пізнавальні та творчі потреби) або потреба в творчій діяльності – А. П'єрсон (1970 р.);
- бажанням зрозуміти дане явище самостійно та показати його всьому світу;
- інтересом до певної науки чи до певного конкретного явища;
- бажанням принести користь своїм відкриттям усьому людству або, як мінімум, вирішити певну народногосподарську проблему;
- бажанням «залишити свій слід в історії» публікацією своєї роботи;

- бажанням до самореалізації, до слави, визнання;
- можливістю отримання завдяки науковій діяльності певних матеріальних чи інших благ (наприклад, кар'єра).

Зрозумівши справжні мотиви поведінки студента, ми зможемо правильно сформуванати систему стимулів його до наукової діяльності. Тому важливо сформуванати психологічний профіль студента-науковця (за покликанням). Психологічні тести свідчать, що здатність до наукової творчості в індивіда корелює з такими особистими якостями, як гнучкість, пізнавальна відкритість, ініціативність, енергійність, тяжіння до лідерства, наполегливість, естетичний смак, контроль над власним «Я» тощо. Також відзначаються такі якості, як високий рівень сприйняття людей та їхніх проблем, відсутність догматизму в роботі з концепціями, почуття гумору, відраза до монотонної та рутинної роботи, бажання ризикувати, фантазія.

Отже, науковою діяльністю мають займатися ініціативні студенти, здатні до творчості, нестандартного мислення, готові до нових ідей та ризикованих рішень. Тут буде доцільною думка А. Маслоу про те, що справжнє задоволення людина отримує лише під час реалізації потреби в творчості та самоактуалізації, самовираженні. Задоволення потреби в самоактуалізації, яке залежить від задоволення естетичних, когнітивних потреб і потреб у самореалізації, не пов'язане з будь-якою потребою, заповненням будь-якого недоліку. Це творча діяльність, вона не заповнює щось, а створює нове в людині, постає як експресія, зростання й розвиток людини [2, с. 5]. Таким чином, можна зробити висновок про те, що наукова діяльність – з огляду на цінність діяльності для індивіда – це творчий процес самовираження та самоактуалізації, що забезпечує задоволення потреби в самореалізації.

Водночас мотивацію науковця можна розглядати й з точки зору її внутрішніх чи зовнішніх джерел. Із зовнішнього середовища науковець отримує визнання, престиж, статус, із внутрішнього світу людини – задоволення бажання відкривати нові шляхи вирішення проблем, інтересу до розкриття загадок, які нерідко проявлені в науковця одночасно. У реаліях сьогодення, можливо, саме ті люди, які поєднують та, навіть більше, гармонізують зовнішню та внутрішню мотивацію, отримують одночасно можливість самореалізуватися та отримувати при цьому засоби для існування та підтримання певного рівня статусу. Іншими словами, вони можуть бути більш успішними з точки зору соціуму, ніж ті, що керуються лише однією мотивацією.

Звичайно, не можна обминути класичні теорії пояснення мотивації – ієрархія потреб А. Маслоу та мотиваційно-гігієнічна теорія Ф. Херцберга [1, с. 616]. Так, згідно з теорією потреб А. Маслоу, можна зробити висновок, що студент займатиметься науковою діяльністю з метою самореалізації, а тому лише тоді, коли всі його потреби попередніх рівнів будуть задоволені. Це означає, що студент має

володіти фінансовою незалежністю та соціальним статусом. Звичайно, у віці 20–22 років таке явище малопоширене. До того ж наукова діяльність стає в такому випадку знову ж таки засобом задля досягнення потреб, що займають «нижчі сходинки» за потребу в самореалізації. За теорією Ф. Херцберга, для студента важливим мотиватором для занять наукою є можливість самовдосконалення та задоволення від отримання практичних результатів унаслідок власних наукових досліджень. Гігієнічними факторами буде наявність інформаційного забезпечення наукової діяльності, створення комфортних умов для творчості, винагорода за наукову діяльність.

Теорії проектування мотивуючих робочих завдань, теорія справедливості, теорія підкріплення та постановки цілей не будуть нами розглядатися, адже головним питанням нашого дослідження, по суті, є бар'єри початку наукової діяльності студентом. Натомість зазначені теорії належать більше до тих мотивів, що спонукають науковця продовжувати чи залишати наукову діяльність, здійснювати свою діяльність ефективно.

Певні тези можна винести з теорії очікувань, згідно з якою індивід, швидше за все, буде діяти певним чином залежно від того, яку винагороду він очікує отримати наприкінці, а також залежно від того, наскільки для нього цінна така винагорода. Важливим є винагороджувати індивіда саме тим, що особисто для нього має найвищу цінність, що він оцінює позитивно. Теорія очікувань враховує також момент сприйняття. Реальна ситуація в цьому випадку неістотна. Рівень зусиль, який індивід використав для досягнення певного результату, визначається на основі його власного сприйняття таких результатів, отриманої винагороди та досягнення індивідуальної цілі. Це надзвичайно важливо в тому випадку, якщо студент стикається з нерозумінням з боку викладачів, чи його власна оригінальна точка зору обмежується чи взагалі забороняється. Після цього в такого студента формується стійкий образ та сприйняття співпраці з викладачами – науковими керівниками як такого, що обмежує їхню власну позицію. Елемент творчості в такій ситуації може зникнути. Крім того, специфічність цієї ситуації може полягати ще і в тому, що внаслідок інформаційної асиметрії студента, його необізнаності щодо наявності чи відсутності в майбутньому у «кураторів» зазначених стилів співпраці він буде дуже обережно підходити до нової участі в наукових дослідженнях. Як ми зазначали, серед особистих якостей науковця переважають характеристики творчої людини, а отже, і чутливість до зовнішньої оцінки та тиску на власну думку молодого науковця.

Аналізуючи зарубіжний досвід мотивації молоді до наукової діяльності, можна навести приклад Росії. На даному етапі реформ та перетворень вона також стикається з проблемою мотивації молоді до наукової діяльності. Зокрема, ці питання розглядалися на спеціальній науковій конференції в Москві у 2007 р. Заходами, які запропонували учас-

ники цієї конференції для поліпшення ситуації з мотивацією студентів щодо наукової діяльності, є такі [4]:

- створення молодіжних наукових груп/колективів, які б очолювалися лідером-науковцем;
- визначення проривних напрямлень або «точок зростання», тобто тих сегментів науки, які мають потенціал зростання в економіці;
- залучення до таких наукових гуртків науковців, що мають досвід роботи за кордоном у відповідних установах;
- проведення «вікового оновлення науки» в університетах;
- укріплення «корпоративного духу» в наукових гуртках, проведення молодіжних корпоративних заходів серед молодих науковців.

На основі опрацювання наукової літератури нами було сформовано анкету, за допомогою якої проведено опитування щодо мотивації до наукової діяльності серед 22 студентів четвертого курсу фінансово-економічного факультету¹⁶ у віці 20–22 років, серед яких було 15 дівчат та сім хлопців. Проводячи дослідження, ми визначили такі особливості контингенту дослідження. По-перше, на момент вступу цих студентів до університету економічна спеціальність вважалася дуже престижною, яка гарантувала працевлаштування, тому певна частина студентів обирала цей напрям не через покликання до науки, а більш прагматичні мотиви, що логічно пояснює їхнє небажання займатися науковою діяльністю. Таких студентів ми визначали за допомогою питань щодо обрання спеціальності, бажання працювати за фахом та оцінкою вагомості здобутої освіти.

По-друге, зайняття наукою об'єктивно надає студенту університету певні переваги, які можуть спонукати його до успішної імітації наукової діяльності, це насамперед: гарантоване забезпечення місцем у гуртожитку, у т. ч. й у разі вступу в майбутньому до аспірантури (для набуття вищого статусу), надання переваг у конкурсі на отримання направлення на стажування до закордонних університетів-партнерів; певні переваги під час працевлаштування та побудови кар'єри в університеті тощо. Така мотивація є зрозумілою з точки зору студента, але не має ніякого позитивного впливу на розвиток української економічної науки, проведення оригінальних економічних досліджень, оскільки справжня наукова робота не передбачає апіорі певного матеріального розрахунку, а стимулюється внутрішнім прагненням до творчого пошуку. З цієї точки зору серед респондентів ми виокремлювали тих, які бажають займатися науковою діяльністю за внутрішнім покликом чи з матеріальних міркувань.

По-третє, серед студентів, що брали участь у дослідженні, ми визначили два «профілі», за різним баченням ними власних життєвих цілей

¹⁶ Усього на четвертих курсах денної форми навчання та в магістратурі фінансово-економічного факультету на початок 2009 р. навчалася 2460 студентів.

та допустимими шляхами їх досягнення. Виокремлення таких профілів важливе тому, що потенційно студент кожного «профілю» може займатися науковою діяльністю, однак через різницю в зазначених характеристиках мотивація буде різною.

За допомогою питань щодо особистих та професійних цілей, мрій студента, поштовху до вибору спеціальності, особистості, яка є зразком для студента, вдалося визначити чотири групи студентів.

Перша група. Рішення про навчання в університеті на цій спеціальності обрали батьки чи родичі. Цілі в житті такої групи – створення сім'ї, виховання дітей – стоять на першому місці. На другому, виявилося, – створення власного підприємства. Кількість респондентів, що належать до цієї групи, три дівчини. До того ж одна з них займалася науковою діяльністю.

Друга група. Рішення про навчання було обране під впливом престижності спеціальності або університету. На першому місці в цієї групи стоїть побудова кар'єри, натомість сім'я займає останнє після наукової діяльності місце. З п'яти респондентів, що були віднесені до цієї групи, двоє проводили власні наукові дослідження. Представники цієї групи бажають здобути фінансову незалежність, самореалізуватися, підвищити власний соціальний статус, прагнуть бути схожими на відомих бізнесменів.

Третя група. На одному з перших місць в особистих цілях у таких респондентів – побудова кар'єри, на другому – сім'я, на останньому – наукова діяльність. З 11 респондентів проводили власні наукові дослідження шість. У цілому ця група респондентів найбільше замишлюється над отриманням ще однієї вищої освіти.

Четверта група. До неї належать студенти, які, швидше за все, не будуть працювати за фахом, взірцем для них є не економісти, а, наприклад, музиканти. Крім того, мрії таких респондентів пов'язані з будь-якою роботою за кордоном, вони мріють зайнятися мистецтвом тощо.

Цікаво, що успішними особистостями й можливими взірцями для себе молоді економісти вважали українських політиків (чотири відповіді), бізнесменів (дев'ять відповідей, закордонні та українські), інше (два музиканти).

У цілому, вісім респондентів займалися науковою діяльністю, досліджували за власним бажанням певне явище. Саме вони зазначають в асоціаціях щодо наукової діяльності більш конкретні її особливості в університеті («використання на наукову діяльність значної кількості часу», «оброблення значної кількості інформації» і т. д.). Загалом, жоден студент не відносив наукову діяльність до творчої, розглядаючи її лише як процес дослідження чи вивчення чого-небудь. До того ж наукова діяльність чомусь не асоціюється у студентів з чимось цікавим, а лише з роботою над джерелами та викладанням в університеті.

Щодо існуючих мотивів зайнятися наукою (питання ставилося як відкрите) головним (27 %) стало матеріальне заохочення. Інші відповіді розподілилися між кар'єрою та перспективами працевлаштування; власним інтересом, бажанням саморозвитку, хобі. Перша та друга групи обирали за мотиви оцінку з дисципліни чи кар'єрні можливості, і лише у третій групі проявився інтерес до власне науки, хоча переважали аналогічні фактори. Тут також було зазначено фактор наявності вільного часу, адже половина представників цієї групи, крім навчання, працюють. На жаль, 63 % респондентів так чи інакше виявили небажання займатися науковою діяльністю протягом часу навчання в університеті, і лише 9 % хотіли це робити протягом усього періоду навчання.

Серед відповідей респондентів на запитання щодо можливих мотивів займатися наукою перше місце поділили дві відповіді: «солідна матеріальна винагорода» та «переваги щодо подальшого працевлаштування». Друге місце: «наявність практичного ефекту, який таке дослідження може принести» та «можливості отримання реальних доходів від реалізації власного дослідження», «можливості знайти нові відповіді на питання, що турбують людство», «доступ до інформації та матеріальне забезпечення». Третє місце: «переваги щодо подальшого навчання в університеті», «фідбек загальноєвропейських спеціалістів/науковців», «конкуренція» та «загальновідоме визнання».

Найбільш цікавим для нас було ставлення представників різних груп до різних мотивів. Так, за «можливість знайти нові відповіді на питання, що турбують людство», проголосували 40 % представників другої та 18 % третьої групи. Як «можливість змагатися, конкурувати» наукову діяльність розглядали 17 % представників третьої групи. Можливість «отримання реальних доходів від реалізації власного дослідження» мотивувала б 60 % студентів другої та 17 % третьої групи. Цікаво, що 27 % респондентів зазначили, що, займаючись наукою, вони самостійно розробили пропозиції до вирішення проблемного питання. З них 25 % є представниками третьої групи. Отже, саме з представників другої та третьої групи університет міг би формувати «ядро» цільових студентських наукових програм та заходів.

Наукова діяльність для студентів – це передусім наукова кар'єра. За методом ранжування ця відповідь отримала пріоритетність серед інших. Друге місце поділили між собою «займатися тим, що подобається», «шлях до аспірантури», «формування іміджу науковця» та з невеликим відривом «засіб бути на гарному рахунку в адміністрації університету». На третьому місці – загальне визнання, у тому числі серед студентів, а на четвертому – можливість поселення в гуртожитку та відстрочення від армії. Можна зробити висновок, що студенти не готові відмовляти собі в чомусь заради відданих занять лише наукою, а вбачають у науці шлях до реалізації своїх інших життєвих цілей.

Таким чином, основним висновком, за результатами проведеного нами дослідження, можна вважати те, що програми стимулювання наукової роботи студентів економічного університету мають бути зорієнтовані на цільовий сегмент, до якого, на нашу думку, варто віднести студентів, які належать до другої та третьої групи. Залучення студентів інших груп до наукової діяльності буде марною тратою ресурсів, оскільки така діяльність не відповідає їхній внутрішній системі цінностей та переваг, а отже, єдиним її результатом може бути лише успішна імітація, а не конкретні наукові здобутки. Сегментація дасть змогу правильно побудувати систему цільового маркетингу наукової діяльності, що дасть змогу поєднати цілі розвитку студента в університеті та університету як наукової установи.

Погано, що наукова робота в студентів асоціюється з нейтральними або негативними предметами та явищами, а не цікавою та творчою діяльністю. Тому важливим завданням для організаторів наукової роботи та її кураторів є створення позитивного іміджу наукової діяльності та широке інформування студентства. Доволі ж часто виявляється навпаки – студентські наукові товариства залишаються поза увагою студентів уже просто через те, що про їх існування знають тільки самі учасники таких товариств.

Однак інформувати та зацікавити студента – це лише початок справи. Важливою та, напевно, головною метою такою діяльності є розкриття таланту, потенціалу студента. Тому куратори студентів та їхні наукові керівники мають своєчасно виявляти мотиви та зацікавленість студента в науковому пошуку, разом із студентом будувати карту дослідження чи наукової роботи, визначати чіткі цілі досягнення певного результату. Попри традиційність цих методів, для успішної їхньої реалізації важливо забезпечити:

- обговорення з куратором (науковим керівником) методів спільної роботи на самому початку, визначення того, що є стандартами якісної наукової роботи;

- високий рівень свободи творчого пошуку студента та висловлення власної точки зору, найголовніше тут – «не зруйнувати» творчий процес;

- гнучкість наукового керівника чи куратора у ставленні до студента, він лише починає свій шлях до власного успіху, кар'єри, щастя – які б вони не були, а тому можливими компонентами співпраці такої людини та досвідченої в житті людини можуть бути невпевненість щодо обраної роботи, бажання змінити її на іншу, бажання спробувати себе в чомусь новому. Зрозуміло, що це не означає, що інша складова будь-якої співпраці – повага – зникатиме. Головне – з розумінням ставитися до молодого науковця, при обов'язковому мінімальному рівні «гігієнічних факторів» – поваги, самоконтролю, відповідальності.

Для деяких студентів, які бажали б розпочати наукову діяльність чи її здійснюють, поширення зазначених принципів співпраці стали б гарним

фактором зниження інформаційної асиметрії та незацікавленості студентів у такій діяльності (наприклад, яка базується на колишньому невдалому досвіді чи не зовсім коректному ставленні кураторів чи керівників).

З іншого боку, виходячи з досвіду формування студентських організацій, слід зазначити, що у студентів є низьким інтерес до такої діяльності й нерідко навчання загалом у першу чергу розглядається як засіб отримання диплому. Частково це пояснюється низькими «бар'єрами входу», вступу на певну спеціальність чи до університету в цілому. Низька мотивація, пов'язана з нав'язаним напрямом життєвого шляху, має бути розпізнана серед студентів. Якщо ми не можемо змінити систему відбору студентів до навчальних закладів за їхніми, у тому числі, творчими здібностями, мотивацією до навчання саме в цьому університеті, то для наукової діяльності коло пошуку потенційних науковців значно звужується. Однак молодих людей, які дійсно б за покликом серця бажали займатися наукою, і так мало. Тому необхідно працювати з групами студентів, які пов'язують власні життєві цілі з кар'єрою, успіхи – із соціальним статусом, здобуттям фінансової незалежності. Саме такі студенти, імовірно, формуватимуть «ядро» молодих науковців та навіть їхніх лідерів (значна частина третьої групи говорить про конкуренцію як мотив). Однак гарантія, що вони пов'яжуть свій життєвий шлях з наукою назавжди, доволі низька. Імовірно, з'являтиметься висока плинність кадрів серед таких молодих науковців. На прикладі студентських наукових гуртків це можна побачити. До того ж набуття досвіду наукової роботи у стінах університету в будь-якому випадку буде позитивним фактом, особливо тоді, коли студент отримав те, чого він бажав досягти на початку такої діяльності. Нехай він не стане великим науковцем, його досвід збагатився таким видом діяльності, в якому він виявив свої здібності та зацікавленість.

Конкретні пропозиції щодо студентської наукової діяльності нами сформульовані виходячи з того, що для ширшого залучення молоді в науку варто забезпечити задоволення якомога більшого спектра потреб студентства у процесі здійснення наукової діяльності. Це насамперед таких потреб, як висока матеріальна винагорода, переваги під час влаштування на роботу, власний інтерес до проблеми, можливість отримати практичний ефект від дослідження та конвертувати його в джерело доходів. Зробити це можливо у тому числі й за рахунок розширення діяльності наукових студентських гуртків, організованих за такими принципами:

- вільне членство та максимально спрощені бар'єри входу та виходу;
- широка поінформованість студентів про існування таких гуртків та їх діяльність, створення бренду та власного іміджу кожного гуртка, належність до якого буде підвищувати статус студента;

- індивідуалізація наукової роботи в межах гуртка та винагороди;
- розкриття унікальних талантів кожного студента та забезпечення їхньої самореалізації за допомогою участі в роботі гуртка;
- матрична структура організації діяльності такого гуртка, керування яким забезпечувала б невелика група молодих науковців, які дійсно зацікавлені в розвитку ключових питань наукової роботи гуртка, є, по суті, лідерами або організаторами та отримують певне матеріальне чи нематеріальне підкріплення;
- міждисциплінарний характер наукових досліджень у межах гуртка та орієнтація на новітні сфери науки;
- залучення до організації та проведення наукових заходів, ініційованих гуртком потенційних роботодавців.

Отже, такі гуртки мають стати не тільки лабораторіями ідей для бізнесу, а й лабораторіями талантів для науки.

Також варто зазначити, що жоден з молодих студентів-науковців, які тільки починають сходити кар'єрними східцями, формувати маршрут досягнення поставлених цілей, не застрахований від помилок насамперед щодо обраної сфери діяльності. Тому політика щодо розвитку наукової діяльності молоді, їхньої мотивації до творчості має бути достатньо гнучкою, здатною підтримати студента у всіх його починаннях. Дійсно, коли молода людина вчиться думати, робить помилки і вчиться на них – тільки таким шляхом вона може сформуватися в дорослу та зрілу особистість, яка точно знає, чого прагне та рухається в цьому напрямі.

Список використаних джерел

1. *Стивен П. Робинс* Менеджмент / С. П. Робинс, Мэри Коултер ; [пер. с англ.]. – 6-е изд. – М. : Издательский дом «Вильямс», 2002. – 616 с.
2. *Кущенко І. Ю.* Мотивація науково-дослідницької діяльності учнів – запорука успішності в навчальній та позанавчальній роботі [Електронний ресурс] / І. Ю. Кущенко // Теорія та методика управління освітою. – Режим доступу: <http://tme.umo.edu.ua/docs/1/08kiunpr.pdf>. – Назва з екрана.
3. *Леушканова С. В.* Особенности мотивации научной деятельности преподавателей вуза [Электронный ресурс] / С. В. Леушканова // Наука, образование, общество. – Режим доступа: <http://journal.sakhgu.ru/archive/2004-03-1.doc>. – Загл. с экрана.
4. Система мотивации молодых ученых к активной научной деятельности : материалы круглого стола, организованного фондом «Центр открытых исследований и распространения экономической информации “Открытая экономика”», 25 травня 2007 р., Москва [Электронный ресурс] // Наука и технологии России – STRF.ru. – Режим доступа: http://www.strf.ru/organization.aspx?CatalogId=221&d_no=12261. – Загл. с экрана.